

Lietuvos meno kūrėjų asociacija

Ištariame valstybė

2013-06-27

ŽURNALAS: NAUJASIS ŽIDINYS-AIDAI

TEMA: Politika

AUTORIUS: Justinas Dementavičius

DATA: 2013-06

Ištariame valstybė

Justinas Dementavičius

Daukanto politinės minties štrichai

Iš pradžių leisiu sau perfrazuoti nemenką Pierro Manent studijos *Žmogaus miestas* ištrauką. Tiesa, pagrindinis klausimas turėtų būti nukreiptas ne į šiuolaikinį žmogų, bet į politiką. Taigi ką iš tikrųjų mes norime šiandien pasakyti žodžiu *politika*? Apie ką kalbame, nusakydami politinius principus ar studijuodami politikos mokslus, kritikuodami jos prigimtį ir norėdami ją keisti? Mes ne tik neturime aiškaus atsakymo į šį klausimą, bet ir nežinome, kuria kryptimi ir kaip tai tirti. Žinoma, Politikos pilna kalba ir raštija; tiesą pasakius, lietuviai šiandien atrodo tik milžiniška burna, pompastiškai ir be paliovos kartojanti Politikos vardą. Bet ar įsijautusi skanduoti ar burnoti šį žodį ji pasidomi, ką šlovina ar smerkia? Anaipol. Be abejo, vienas kitas nori tai išsiaiškinti, tačiau kaip? Žinoma, jie džiaugiasi, kad demokratinė santvarka suteikia piliečiui laisvę manyti apie politiką ką nori, bet jie tikrai nerauda, kad filosofija savo paveikiausiomis formomis iš esmės nusigrėžė nuo šio klausimo. Taigi paklauskime iš naujo, kokia yra politikos reikšmė ir prasmė?

Būtų kiek per drąsu atsakinėti į šiuos klausimus taip, lyg į Lietuvos viešąją erdvę būtų gražinama politinė filosofija. Šios apybraižos užduotis kur kas kuklesnė, tegul ir ne mažiau intriguojanti: suvokti vieną politikos dimensijų – valstybę. Tiesą pasakius, šiuolaikiniai žodynai ir enciklopedijos gana nesunkiai gali pasiūlyti paprastą ir, rodos, įtikinamą atsakymą, kurį ir pats kartojau nuo mokyklinio Gedimino Vitkaus politologijos vadovėlio skaitymo: tai žmonių politinė organizacija apibrėžtoje teritorijoje, kuriai būdinga suvereni valdžia. Šio paprasto burtažodžio pakanka gauti papildomą balą per istorijos egzaminą atsakinėjant politologinius klausimus. Tačiau ši frazė taip ir lieka abstrakčia formule, kol nepradedame klausti: ką reiškia suverenitetas ir kas jį įkūnija? Kas apibrėžia gyventojus ir koks jų santykis su suverenu? Ką pasako šis nepaliaujamai kartojamas žodis „politinis“? Arba, kiek arčiau

žmogaus, koks šio abstraktaus apibrėžimo santykis su manimi, asmeniu, piliečiu?

Valstybės samprata, nurodydama ir politikos vietą, ir jos išraiškos formas, ir politinės veiklos subjektus, apima ir politinį mąstymą. Taigi nagrinėjant valstybės sampratą, jos įprasminimą kasdienybėje, verta ir prasminga pažvelgti į lietuvišką politinį mintijimą ir jo istoriją. Tai ne tiek filosofinis, kiek istorinis ar žinojimo sociologijos klausimas – kaip ir ką mes išmokome kalbėti politiškai, apie valstybę. Kol kas šį žinojimą vadinkime moderniu ir lietuvišku, neteikdami daug reikšmės tokių epitetų turiniui ir problematikai. Taigi dar kartą: kada ir kodėl pradėta kalbėti apie valstybę ir ką norima pasakyti šia sąvoka?

Taip užduodant klausimą iškart galima pristatyti pagrindinį šio straipsnio herojų – Simoną Daukantą. Nėra abejonių, kad būtent jis lietuvius pradėjo pratinti tarti žodį *valstybė*. Tačiau jo kaip lietuviškos istoriografijos pradininko ir įtakingo intelektualo nuopelnas kur kas didesnis. Jis ne tik išmokė naujų žodžių, bet ir kartu su jais lietuvių muzikus mokė mąstyti politiškai. Šiuo atveju kalbama ne tiek apie „liaudies virtimą tauta“ (neaiškus žmogiškasis substratas pradeda tapatintis su apibrėžtomis kultūrinėmis vertybėmis), kiek veikia apie ūkininkų tapimą piliečiais (greta pamąstymų kaip geriau auginti bites, vaismedžius ar apynius atsiranda erdvė kalbėti apie tai, koks yra ir galėtų būti žmogaus santykis su valdžios institucijomis). Tiesa, nereikia turėti iliuzijų – Daukantas nebuvo filosofas ir nesiekė sukurti savarankiškos politinės minties sistemos. Tačiau jis tikrai rėmėsi pasaulėžiūrine koncepcija, kuri buvo prieinama XIX a. pradžios lietuviškai inteligentijai ir perteikė tam tikro žiūrėjimo į socialinę tikrovę perspektyvą.

Šią daukantišką politinio mąstymo formą gana drąsiai galima pavadinti novatoriška. Kaip Kristijonas Donelaitis parodė, kad lietuviškai galima kurti grožinius kūrinius, taip ir Daukantas parodė, kad lietuviškai galima kurti mokslinius veikalus. Nors šie kūriniai nėra išskirtiniai to meto intelektualiniame kontekste, bet juose bene pirmą kartą galime išgirsti bandymus kalbėti apie socialinę ir politinę tvarką kalba, potencialiai suprantama kiekvienam skaitančiam lietuviškai. Tad ši studija veikiausiai apie mus – kaip mes išmokome galvoti apie politiką taip, kaip galvojame.

Įžanginės pastabos: Lietuviškos politijos sąvokos

Vienas faktų, kurių būtinai paminės dažnas lietuvis, bandydamas (su pasididžiavimu) pristatyti lietuviškumą svetimšaliui (ypač europiečiui), yra tai, kad lietuvių kalba yra mažiausiai nutolusi nuo indoeuropiečių prokalbės ir seniausia Europoje. Net jei pripažintume nuo Daukanto kartojamą mitą, kad pirmieji Europoje prabilo lietuviai, negalima nutylėti to, jog iki pat XIX a., geriausiu atveju, su išlygomis, iki XVI a., lietuvių kalba pirmiausia buvo asmeninės buities, bet ne politinės būties kalba. Tuo metu neabejotinai būta žodžių apibūdinančių asmeninį gyvenimą, darbus ir šventes, bet slaviškų ir germaniškų skolinių, apibrėžiančių politinius fenomenus, mastai rodo, kad politinė savivoka buvo perimta iš kitų, pirmiausia krikščioniškųjų (plg. mongolų totorių įtaką rusams), kaimynų. „Politinė savivoka“ reiškia tapatinimąsi su tam tikra politine tvarka ir bendruomene, politija. Šis tapatinimasis nusako specifinį asmens ir valdžios santykį, bendruomenės valdymo(si) principus ir kyla iš turimos socialinio pasaulio interpretacijos. Šiuo atveju lietuviškai galima mąstyti keliomis prasmėmis. Etnolingvistine prasme lietuviškumas yra forma, konkreti vartojama kalba; pilietine

lietuviškumas yra turinys, išskirtinės čia pačios idėjos, nesvarbu, kokia kalba pateikiamos. Tik XIX a. pabaigoje galime kalbėti apie sąmoningus bandymus šiuos du lietuviškumo modusus susieti, tikint, kad išskirtinė kalba formuoja išskirtinę socialinę tikrovę ir, atvirkščiai, pati socialinė tikrovė yra tiek autentiška, kiek gali būti išsakyta išskirtine kalba.

Šiame kontekste Daukanto pasiūlyti lietuviškieji politijos, politinės sanklodos, konceptualizavimo būdai yra specifiniai, bet ne unikalūs. Sąlyginai galima išskirti du būdus moderniai politijai nusakyti – vakarų europietiškąją ir rytų europietiškąją. Pirmasis politiją nusako kaip būklę ir kyla iš lotyniškojo *status* (būklė, – plg. angl. *state*, pranc. *état*, isp. *estado*, vok. *Staat* ir pan.). Tik Renesanso ir Reformacijos raštijoje aptinkamos mažiausiai trys naujos *state* prasmės: a) kaip teisinis santykis tarp skirtingų subjektų (karaliaus, luomų ir pan.); b) kaip politinės bendrijos valdymo forma (karalystė, kunigaikštystė, respublika), kitaip sakant, režimas; c) kaip bendruomenės tvarka ar tiesiog socialinė būklė. Toks prasmių skirtingumas neturėtų stebinti – paprasčiausiai sąvoka buvo vartojama kaip papildoma, padedanti išskleisti kur kas svarbesnes sąvokas: *respublica*, *imperium*, *regnum* ir kt. Taigi ankstesnioji *state* samprata netinka moderniai valstybei, kuri siejama su valdančiuoju aparatu apibrėžtoje teritorijoje. Tik kartu su moderniąja politine teorija, pirmiausia su Niccolo Machiavelli ir Thomasu Hobbesu, *state* pradedamas suprasti kaip savarankiškas politinis subjektas, moderni valstybė¹.

Rytų europietiškosios politijos sąvokos susidarė kiek kitaip. Lietuvai aktualiausiasios dvi tradicijos, kuriose įsitvirtino gana panašūs politijos apibrėžimo principas, – lenkiškoji ir rusiškoji. Ilgą laiką pagrindinis lenkų šios srities terminas buvo *rzeczpospolita* (republika), kuri viename įtakingiausių to meto veikalų – Andrzejiaus Frycziaus Modrzewskio *Apie respublikos pataisymą* – net buvo apibrėžiama panašiai, kaip dabar bandytume apibrėžti valstybę: „sąjunga žmonių liaudies, susieta bendra teise, susiejančia daugelį kaimynų, geram ir laimingam gyvenimui sukurta“². Tačiau nuo XVIII-XIX a. įsitvirtino *państwo* terminas. Etimologiškai šis žodis kilo iš žodžio *pan* (atitinkamai lietuviškai – viešpats) ir yra būdingas tik Vakarų slavams. *Pan* anksčiau buvo suprantamas kaip tas, kuris gali rinkti mokesčius, ir siejama su dominavimu, *dominium*, veiksmu³. Panašios išvados darytinos apie rusišką *gosudarstvo* terminą. Pasak Olego Charchordino, „pagrindinis rusiškas terminas valstybei nusakyti, *gosudarstvo*, kilęs iš *gosudar’* – reiškiantis valdovą ar namų ūkio šeimininką, taip tapdamas akivaizdžiu lotyniškojo *dominus* ekvivalentu. [...] Senieji slavai turėjo žodį *gospodar’*, siejamą su *gospod* arba *gospodin*, reiškiantį „namų ūkio galvą, nuosavybės turėtoją“⁴.

Šiame kontekste bandymai lietuviškai konceptualizuoti politiją yra neatsiejami nuo „rytų slaviškosios“ įtakos, kuri turėtų būti matoma tuometiniame katalikiškos Europos politinės minties kontekste. Žiūrint į ankstyvuosius lietuviškus raštijos paminklus, galima išskirti keletą būdų lietuviškai kalbėti apie Lietuvos politinę būklę, kuriuos gana lengva susieti su žinomomis politinėmis koncepcijomis. Pirmoji jų gali būti viešpatystė, tapatinama su imperija. Konstantino Sirvydo žodyne *Dictionary trium linguarum* (1620), kuriame ieškomi arba kuriame lietuviški lotyniškų bei lenkiškų žodžių atitikmenys, vartojami semantiškai artimi *walditoias* bei *viešpats*, kalbant apie valdantįjį subjektą (lot. *imperator*, *dominus*, *gubernator*), ir *waldzioimas* bei *viešpatystė* (lot. *imeprium*, *regnum*), kalbant apie politiją⁵. Svarbu pabrėžti, kad

valdžiojimo daryba nurodo procesą – tai iš valdančiojo subjekto (valdytojo) kylantis veiksmas. Panašiai ir su *viešpatystės* sąvoka – ji kilo ir konotuoja su veiksmožodžiu *viešpatauti*. (Tiesa, čia pažymėtinas svarbus skirtumas – sąvoka *viešpats* gana glaudžiai susijusi su sakraliu žodynu ir išreiškia Dievo asmenį. Todėl potencialiai jos normatyvinis krūvis buvo kur kas didesnis: net jei viešpats (arba imperatorius) yra pasaulietinės valdžios atstovas, jis reprezentuoja universalią dieviškąją tvarką ir turėtų būti jai pavaldus⁶.) Viešpatystę kaip pirmiausia susijusią su valdymo procesu kategoriją leidžia interpretuoti ir ankstyvieji lietuvių-vokiečių žodynai, kuriuose kaip *viešpatystės* sinonimai politikai įprasminami minimi *viešpatavimas, karalystė, ponystės, waldanija* (visi terminai vokiškai verčiami *Herrschaft*)⁷.

Kur kas populiareesnės sąvokos politikai nusakyti buvo *karalystė* ir *kunigaikštystė*. Jos sutinkamos Sirvydo žodyne, gana dažnos ir kituose ankstyvuosiuose lietuvių raštijos paminkluose. Išreikšdamos tam tikrą būklę jos taip pat suponuoja aiškią režimo prigimtį – tai monarchinės valstybės, kur esama vieno valstybės vadovo, karaliaus arba kunigaikščio. Kitaip sakant, nors naudojami skirtingi lotyniškų žodžių atitikmenys (*rex* ir *dux*), tačiau jie įprasmina panašią politinę tvarką⁸: politikos subordinaciją vienam valdančiajam asmeniui, kuris ir gali išreikšti bei įprasminėti jos būtį, t. y. ir *karalystė*, ir *kunigaikštystė* gali būti įkūnyta tik per konkretų politinį subjektą. Šia prasme būtent (a) politikos kaip santykio tarp subjektų samprata ir (b) jos subordinacija aiškiai įsamenintam politiniam valdovui daro šias dvi sąvokas artimas imperijos/viešpatystės sąvokai.

Trečioji sąvokų grupė politikai apibūdinti – konkrečias vietas nurodančios sąvokos, tokios kaip *žemė, kraštas, šalis* ir iš dalies *tėvynė*⁹. Pirmosios trys ne tik ženklina tam tikrą geografinį vieneta, bet ir gali tapti politikos raiškos erdve. *Tėvynės (tėviškės, tėvonijos)* sąvoka yra iš dalies panaši dėl aiškiai išreiškiamo subjekto ir geografinės aplinkos ryšio. Jei pirmąsias tris sąvokas galima suprasti kaip sinonimus, tai *tėvynės* (Sirvydo žodyne – *tėvykščia*) sąvoka ir samprata yra kiek sudėtingesnė, mat santykis su ja yra subjektyvus ir emocinis, ji vartojama kur kas jausmingiau¹⁰. Kaip ir lotyniško (*patria*) ar lenkiško (*ojczyzna*) atitikmenys, *tėvynė* ženklina santykį su šeima ir gimine iš tėviškos pusės. Šitaip formuojamas ryšys su vieta, kurioje gimta, ir ji traktuojama kaip paveldo objektas. Kita vertus, tai ne tik subjektyvi priklausymo žemei jausena, bet neretai ir specifinės bendruomeninės tvarkos apibrėžtis. Turėti tėvynę reiškia priklausyti bendruomenei, kuri kuria išskirtinę gyvenimo tvarką. Kitaip sakant, politinė savivoka čia yra susijusi su tam tikru įsipareigojimu konkrečiai vietai ir jos gyvenimo būdui¹¹.

Galiausiai ketvirtas galimas politikos apibrėžimas gali būti Sirvydo pasiūlytas lietuviškasis respublikos atitikmuo – *bindrystė, visiškystė* arba *visatinė*. Daugiausia dėmesio ankstyvajai LDK respublikonizmo tradicijai savo tekstuose yra skyręs (ir vis dar skiria) Darius Kuolys. Viena pagrindinių jo studijų minčių – respublikinė tradicija esanti neatskirama LDK bajorijos politinės savivokos dalis. Pats respublikonizmas šiuo atveju interpretuojamas gana plačiai: tai ir bajoriškos laisvės (galimybė dalyvauti politinės bendruomenės gyvenime), ir rinkimų teisė, ir pareiga ginti politinę bendruomenę. Šiai sąvokai suteikiamos prasmės nepaprastai varijuoja – nuo valdymo sistemos iki politinės bendruomenės apskritai. Panašias išvadas daro ir lenkiškoji istoriografija¹². Paprastai nurodoma, kad Abiejų Tautų Respublikoje (ATR) *respublikos* samprata labai skirtinga, tačiau viena dažniausių buvo respublikos kaip politikos –

konkrečios gyvenamosios erdvės – interpretacija. Sirvydo žodžių daryba taip pat neleidžia kalbėti apie gerą ir steigtiną valdymą, taigi *respublika* nėra normatyvinis geros politikos apibrėžimas, išskirtinė valdymo sistema. Tai principas, nurodantis į bendrabūvį, bendros politinės tikrovės kūrimą, kuris yra natūralus žmogiškai prigimčiai. Kiti du vertiniai (*visatinė* ir *visiškystė*) net nurodo visa ką aprėpiančią politikos pobūdį ir potencialiai gali būti pritaikyti bet kuriai politinei tvarkai.

Taigi greta įprastų teiginių apie išskirtinę Lietuvos bajorų politinę savivoką, galbūt galima nedrąsiai matyti pastangas apie Lietuvos ar bet kurią kitą politiką kalbėti lietuviškai. Kažin ar tai „parapinis“ užsispyrimas, gal kaip tik veikiau demokratizuojantis (politinės idėjos išreiškiamos suprantamai visiems lietuviakalbams) ir kultūriškai pagrįstas (sąvokų kūrimas, naujų idėjų perėmimas rodo polinkį žengti pirmose gretose) užmojis. Įsisąmonintas politinis procesas tampa lietuviškos pasaulėvokos dalimi, tačiau prireikė dar kelių šimtmečių, kad šios pasaulėvokos apmatai pradėtų turėti realių pasekmių.

Daukanto pasirinkimai

Jau minėta, kad būtent Daukanto raštuose pirmą kartą užfiksuota *valstybės* sąvoka. Veikiausiai tai buvo gana sąmoningas apsisprendimas, kurį lėmė noras labiau sulietuvinti lietuvių kalbą. Kaip rašė pats Daukantas *Pasakojimo apie veikalus lietuvių tautos senovėje* prakalboje: „žodžius svetimus, įsimaišiusius į mūsų kalbą, išmečiau, o į jų vietas tikrus lietuviškus žodžius pastačiau“¹³. Neabejotina, kad ankstesnės politiką įprasminančios sąvokos pačiam Daukantui buvo žinomos – savo bibliotekoje jis turėjo ne tik Kristijono Gotlybo Milkaus *Littauisch-deutsches und deutsch-littauisches Wörter-Buch* (1800), bet ir 1713 m. perleistą trikalbį Sirvydo *Dictionarium trium linguarum*. Taigi klaustina, koks buvo *valstybės* santykis su kitomis politiką išreiškiančiomis sąvokomis? Ką Daukantas turėjo omenyje vartodamas *valstybės* sąvoką? Ar ši sąvoka sutapo su dabartine *valstybės* idėja? Jei taip – kur dingo kitos politiką apibūdinančios sąvokos? Jei ne – kaip kitaip buvo apibūdinama politija?

Daukanto raštijoje, istorijose, žodynuose, vadovėliuose, vertimuose galima aptikti gana skirtingų sąvokų politikai nusakyti. Neretai jos sutampa su jau aptartomis *kunigaikštyste*, *karalyste*, *viešpatybe*. Kur kas įdomesnės specifinės sąvokos, kurių tarpusavio santykių nusakyti nesunku, jei atsižvelgsime į Daukanto darbų visumą. Turbūt mažiausiai komentarų reikalauja sąvoka *rikiė/rikią/rykija*, kuri aptinkama lotynų kalbos vadovėlyje *Prasma lotynų kalbos* (1837), dvikalbiame lietuvių–lotynų kalbų žodyne ir kai kuriuose vertimuose. Ji verčiama kaip *regnum* ir paties Daukanto kildinama iš lotyniškojo *rex*, *regis*, *karalius* arba, pasak Daukanto, *rikis*. Ne mažiau įdomus ir išskirtinis yra *Darbuose senųjų lietuvių ir žemaičių* (1822) nuolat vartojamas terminas *valdysta*, kuris suprastinas kaip sinonimiškas aukščiausiai valdžiai, būdingai tautoms (gudų *valdysta*, lenkų *valdysta* ir pan.) ar valdovams (Boleslovo *valdysta*, Romano *valdysta* ir pan.).

Kita vertus, Daukanto istorijose valdžia dažniausiai kildinama iš valdovų, kurie sakosi esantys Dievo ar dievų tarpininkai, ir šiems valdovams paprastai taikomas *viešpaties* terminas, o pati politija gali būti įvardijama kaip *viešpatybė*. Pats Daukantas *viešpaties* terminą kildina iš „visa galintis pats“, t. y. šis valdovas yra matomas kaip tiesiogiai atstovaujantis aukščiausiąją galybę. Šis sekuliaris ir sakralios valdžios jungimas

leidžia tarti Daukantą iš dalies pripažįstant klasikinę imperijos sampratą. Jos skirtumą nuo moderniosios politijos gana aiškiai nusako prancūzų teisės filosofė Emmanuelle Jouannet. Pasak jos, klasikinei imperijos sąvokai būdingi trys principai: a) ji neatsiejama nuo galios personalizacijos, kuri siejama su imperatoriaus asmeniu; b) ji kuriama remiantis religiniu ar dievišku pagrindu; c) jos teritorija negali būti ribota. Moderni nacionalinė valstybė, kuriai būdinga nuasmeninimas, sekuliarumas ir aiškiai apibrėžtos teritorinės ribos, ženklino šios sąvokos išstūmimą ir esminę transformaciją: politija nebeturi jokio religinio turinio, remiasi daugiau ar mažiau centralizuotos valdžios supratimu ir pabrėžia abstrakčios visuomenės valdymą(si)¹⁴. Tiesa, daukantiškoji istorija neliečia krikščioniškojo Dievo tikrumo principų, tačiau gana ankstyvos pagoniškos religijos ir valdžios susiejimą ne tik mato kaip prigimtine savybę (t. y. kiekvienam žmogui yra būdingas tikėjimas aukštesniąja jėga ir paklusimas nustatytiems jos principams), bet ir traktuoja instrumentiškai – religiniais argumentais pasinaudojama tuomet, kai norima suvaldyti visuomeninę (ne)tvarką. Šia prasme religija suprantama utilitariškai – kaip priemonė siekti žemiškųjų tikslų, užtikrinti taikiam visuomenės sugyvenimui ir gerovei, bet ne asmens išganymo kelias, ką ir kalbėti apie bandymus siekti visuotinio Dievo karalystės idealo.

Trečioji Daukanto vartota sąvoka politijai nusakyti yra *ūkė*. Tai toli nuo šiuolaikinio suvokimo, kai *ūkė/ūkis* reiškia dirbamos žemės plotą, ūmonę, verslą ar kitą fenomeną, kuris siejamas su ekonomine veikla. *Būdo lietuvių, kalnėnų ir žemaičių* (1845), *Pasakojimo apie veikalus lietuvių tautos senovėje* (1850–1854, išsp. 1975) ir kitų veikalų dalys, skirtos valdžiai ir jos atsiradimui, vadinamos „ūkės rėda“, kas santykinai suprastina kaip politijos tvarka. Kitaip sakant, Daukanto istorijose Lietuva pirmiausia yra *ūkė*, kurią reikia įsteigti ir ginti. Net tokia LDK tradicijai artima sąvoka kaip *reipublicae statum* išverčiama kaip „ukes rieda“¹⁵, o Lietuvos gyventojai paprastai vadinami ūkininkais ar ūkėjais. „Ūkės rėda“ vėlesniuose Daukanto tekstų leidimų paaškinimuose suprantama kaip „valstybės santvarka“. Tačiau kyla natūrali nuostaba – jei Daukantas *valstybės* sąvoką turėjo, tai kodėl jos nevartojo? Visoje knygoje daugiausia dėmesio skiriama būtent ūkei kaip lietuvių gyvenimo erdvei, ir tai leidžia teigti, kad būtent *ūkės* sąvoka Daukantui buvo priimtinausia išreiškiant politiką. Paskutiniuose *Būdo lietuvių, kalnėnų ir žemaičių* skyriuose kalbant apie Lietuvos žlugimą nuolat nurodoma ją esant ūkė. Argumentas, kad šios dalys skirtos būtent prekybai ir verslams, ne tik nepadedą paašškinti šios sąvokos vartojimo, bet atvirkščiai – leidžia dar aštriau kelti klausimą, kodėl Lietuva pirmiausia matoma kaip ekonominis, bet ne kaip politinis darinys? Koks ūkės ir valstybės santykis? Kokią politiką išreiškė *ūkė*?

Pastarieji klausimai svarbūs tiek, kiek leidžia teigti, kad ne valstybė yra pagrindinis politinis veikėjas. Šis teiginys grindžiamas ne tik žodyno analize (*valstybės* sąvoka vartojama itin retai), bet ir konceptualiai – nei valstybė, nei ūkė nekariauja, nepriima sprendimų, nevaldo. Griežtai sakant, Daukanto istorija nėra Lietuvos valstybės istorija. Svarbiausiu veikiančiu ir tiriamu subjektu šiuo atveju tampa tauta kaip išskirtinė gyventojų visuma. Tauta iškyla kaip savarankiškas istorijos subjektas, kuris turi bendrus kultūrinius bruožus, veikia laike ir erdvėje, tačiau dar nėra sąmoninga politinės tvarkos steigėja. Pati politinė santvarka daukantiškoje ankstyvosios lietuvių tautos istorijoje veikiausiai yra atsitiktinis specifinės gamtinės aplinkos ir ekonominės veiklos padarinys, bet dar ne sutartinė teisinė tvarka.

Kad tauta suprantama ne kaip politinis, o veikiau kaip ekonominis subjektas, ir kad būtent ūkė yra svarbiausias Daukanto istorijos socialinis darinys – neturėtų stebinti. Nuo XVIII a. socialinėje mintyje, pirmiausia remiantis Adamo Smitho tekstais, *oikos* tampa ne tik šeimos veiklą apibrėžianti sąvoka, bet ir apima visą valstybės gyvenimą. Būtent šiuo metu iškyla ekonomikos sąvoka kaip nurodanti ne „namų ūkio valdymą“ (nuo *oikos* ir *nomos*) tradicine prasme, bet „tautos ūkio valdymą“. Tai reiškia, kad ne šeima, privatininkas ir asmuo tampa svarbiausiu *oikos* subjektu, bet tauta, visi tam tikros visuomenės nariai. Svarbu pabrėžti, kad ūkis/*oikos* čia ne tik įgyja ekonomistinę prasmę kaip valstybės turtas ir prekybiniai santykiai, bet ir tampa kertiniu visuomenės veikimo ir valdymo(si) principu. Kaip elegantiškai suformulavo Pierre'as Rosanvallonas, kritikuodamas Apšvietos epochos politinę-ekonominę mintį, „politika ir prekyba – dvi to paties supratimo apie visuomenę pusės, kurios centre stovi valstybė“¹⁶. Taip *oikos* išreiškė natūralią ir, reikia pabrėžti, idealią visuomenės būklę, kuri užtikrina kiekvieno individo galimybę veikti autonomiškai kaip gamintojui, prekeiviui, vartotojui ir, o tai praktiškai tas pats, kaip piliečiui. Net tauta Smitho interpretacijoje yra ne kultūriškai ar teisiškai apibrėžtas darinys, o veikiau ekonomikos jungiama santykių visuma¹⁷, kurioje kultūrinė ir politinė bendruomenės specifika tėra nereikšmingas ekonominės veiklos padarinys. Kaip yra pabrėžusi žinoma politikos filosofė Hannah Arendt, klasikinėje sampratoje ūkis yra politinio gyvenimo priešingybė *par excellence*: „remiantis antikinių šių dalykų apmąstymu, pats terminas „politinė ekonomija“ būtų vidujai prieštaringas: tai, kas buvo „ekonomika“, siejosi su individo gyvenimu ir rūšies išlikimu ir pagal apibrėžimą buvo nepolitinis, namų ūkio reikalas“¹⁸. *Oikos* gyvenimas, kaip ir tradiciškai suprantamas ūkis, yra priešpriešinamas poliui kaip bendram, viešam gyvenimui.

Analogišką modernų *oikos*-ūkės interpretaciją galima išvysti ir skaitant Daukanto veikalus. *Ūkė* jam ir asmeninė valda, ir apskritai asmenų kuriama tvarka. Daukantas šioje vietoje buvo neabejotinai modernus ir susipažinęs su politinės ekonomijos klasikais. Nėra abejonių, kad moderni politinė mintis Daukantui buvo žinoma – Daukanto bibliotekos sąrašė galima aptikti tokių modernios politinės doktrinos atstovų kaip Samuelis von Pufendorfas, Niccolo Machiavelli, Jeanas Bodinas ir kitų. Vytautas Merkys yra pabrėžęs, kad Daukantui politinę ekonomiją dėstė Janas Znoska, Smitho idėjų šalininkas. Taigi neturėtų stebinti, kad sekdamas visuomenės sutarties doktrina Daukantas supriešina dvi visuomenines būkles – taikos ir karo. Tai geriausiai matyti iš jo visuomenės santvarkos ir istorijos aprašymų, kuriuose kalbama arba apie ūkės vyrus (turint omenyje „piliečius“, gyventojus), arba apie karo vyrus¹⁹. Kaip istorikas pripažindamas karo reikšmę ir neišvengiamumą, jis kartu pažymi, kad kariaujanti ir ypač nukariauta/pavergta tauta yra pasmerkta ekonominiam skurdui ir doroviniam nuosmukiui. Todėl daugiau dėmesio yra skiriama taikos būklei, kurioje, savo ruožtu, galima išvelgti du būties modusus – ūkės ir lietos. Tiesa, ūkės ir lietos santykis nėra gana aiškus: vienur daroma skirtis (pvz., „nuo savo veikalų norėjo būti vadinami ūkės vyrais, lietos vyrais ar karės vyrais, nesgi lietos gudryboj ir ūkės rėdoj visados protą ir išmintį rodė“; „pirmieji lietos ir ūkės reikalais rūpinosi“²⁰), kitur – šios dvi sąvokos suplakamos („kuriems pavedė savo valdžią, įduodamas lietos, arba ūkės, lazda“; „be kurių žinios niekas nenutiko ūkėj lietos reikaluose“²¹ ir pan.). Bene aiškiausiai pats Daukantas šią skirtį formuluoja *Pasakojime apie veikalus lietuvių tautos senovėje*: „Vienok šiandien dar yra tariama į didį kariautoją – karės vyras; į didį rėdytoją – ūkės vyras; į didį gudrinčių – lietos vyras, kai būtų žodis atliepiąs į teutonų žodį

Staatsmann²². Iš šios tezės galima kildinti lietos tapatinimą su valstybe, nors pats Daukantas šia sąvoka (beje, vis dar vartojama latvių kalboje) dažniausiai apibūdina tiesiog svarbų reikalą.

Taigi neabejotinai svarbiausias terminas politikai nusakyti yra *ūkė*. Šiuo atveju tai ne tik tam tikra asmeninė būklė, gyvenamoji erdvė, kuri yra priešinama karui, bet ir natūrali, iš tautos (ar veikiau liaudies ne marksistine šio žodžio prasme, t. y. ne kaip žemesnės klasės, bet liaudies kaip modernios politinės visuomenės, kurią išvalgiai apibūdino Jeanas Francois Lyotard'as²³) gyvenimo būdo kylantys visuomeniniai santykiai, turintys specifinę santvarką, rėdą. Tai toli gražu ne valstybė, turinti aiškią valdymo sistemą, bet rusoistinė prigimtinė iš pavienių individų sudaryta visuomenė, sutarianti tarpusavyje be jokių išorinių sąlygų ar teisiškai apibrėžtų valdžios santykių: kilnūs laukiniai (šiuo atveju lietuviai) sukuriantys tobulą sugyvenimo su gamta ir tarpusavyje sistemą, kurioje kiekvienas yra laisvas, o vienintelis dalykas, trikdantis šią prigimtine utopiją, – iš išorės kylančios karinės ar dorovinės grėsmės. Ūkė Daukantui yra prigimtinėi bendruomenei būdinga būklė, kurioje nėra jokio išorės suvereno, ar tai būtų valdovas, ar kita „ūkinė bendrija“, ar Dievas. Šia prasme Lietuvos ūkininkai yra idealiai laisvi nuo kitų suvaržymų ir lygūs tarpusavyje, tad matytini kaip įkūnijantys Apšvietos respublikoniškąjį idealą.

Kaip ir kodėl šioje tobuloje sistemoje galėjo atsirasti valstybė? Kaip galima buvo ir reikėjo apibrėžti „ne-ūkišką“ ir nerespublikonišką politinę tikrovę? Ką Daukantui reikė valstybė, kuri mums nūnai tapo bene vienintele politikos apibrėžtimi? Kaip taikliai yra pastebėjęs Saulius Pivoras, *valstybės* sąvoka Daukanto nėra dažnai vartojama²⁴. Jis daro prielaidą, kad jos tiesiog vengiama, tačiau atidesnis žvilgsnis į Daukanto vartotas sąvokas verčia daryti kiek kitokias išvadas. Ankstyvuosiuose žodynuose ši sąvoka buvo vartojama visada kartu pateikiant kitus, dažniau Daukanto vartotus sinonimus. Pavyzdžiui, lotynų kalbos žodyne ji verčiama kaip *regnum* ir taip pat traktuojama kaip sinonimiška *rikie* bei *wieszpatibe*. Daukanto istorijose vartojant šį žodį paprastai pateikiamos ir kitos jo prasmės ar jis atskirai paaiškinamas bei patikslinimas. Pastarasis aspektas yra svarbus ir kalbant apie bene pirmąją valstybės paminėjimą Daukanto raštijoje. Istorijoje *Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių*, bandydamas įrodyti lietuvių ir latvių artimumą bei kalbos senumą, jis pateikia tris „Tėve mūsų“ maldos versijas lietuvių, latvių ir „erulių“ (kaip vėliau nustatyta, iš tiesų tai buvo latvių kalba parašyta malda) kalbomis. Vieta „ateik karalyste tawa“ latviškame maldos variante parašyta „Laj nahkahs mums taw Wahlstiba“ („eruliškai“: „Einok mums taws walstibe“)²⁵. Svarbu, kad čia ne tik bene pirmą kartą paminima valstybė, bet ir tai, jog ji tapatinama su karalyste. Tik paskutiniame Daukanto sudarytame veikle, *Didžiąjame lenkų-lietuvių kalbos žodyne*, *walstybe* suprantama kaip *państwo* ir yra sąvoka, kuri vartojama jau nebandant surasti sinonimų, t. y. kaip savarankiška politiją apibrėžianti sąvoka.

Būtent valstybė kaip politija Daukanto samprotavimuose geriausiai atsispindi moderniosios suverenios valstybės idėją. Jo istorijos veikaluose yra tik keletas vietų, kuriose minima valstybė, o reikšmingiausias tarp jų yra šios: „kožnas sau pats savo bare valdymieru, arba rykiu, norėjo būti, nuo ko ir kraštą tokio sau pono vadino valstybe“²⁶ ir „[žmonės] klausė vieno visų drąsiojo ir išmintingojo tarp savęs vyro, kurį vadino savo kunigaikščiu, valdvyriu, valdžioniu, kursai pradžioje savo valstybės taip juos rėdė, kaip kad rėdo šiandien gaspadorius savo buto šeimyną, neturėdamas nė

kokių įstatymų, bet pagal dabą ir įprotį“²⁷. Pati koncepcija iš esmės atitinka svarbiausius modernios valstybės sampratos elementus: a) aiškiai nusako suverenios valdžios principą, kuri yra ribojama tik nusistovėjusių papročių; b) nurodo jo turėtoją (*valdymierą*, pasaulio valdovą, kunigaikštį), panašiai kaip tėvas šeimoje; c) kalba apie jo valdomą teritoriją (kraštą). Šitaip *valstybės* sąvoka įgyja galios raiškos tam tikroje teritorijoje apibrėžtį ir yra supriešinama su natūralia visuomenės (Daukanto veikaluose – ūkės) būkle, kurioje nėra aiškaus galios centro ir krašto gerovė priklauso nuo kiekvieno veikiančio ūkininko. Šia prasme daukantiška valstybės samprata neabejotinai artima „rytų europietiškajai“, kurioje valstybė neatsiejama nuo viešpatavimo veiksmo.

Pabrėžtina, kad šioje koncepcijoje valstybės iškilimas seka po tobulos visuomeninės būklės, ūkės, radikalios transformacijos. Gana schematiškai Daukanto aprašomą istorinės kaitos seką galima suskirstyti į keletą etapų: a) laisvi ūkininkai pripažįsta ribotą dvasinę valdžią (kai kuriais atvejais galima kalbėti apie gerintokratinę, seniausiųjų šeimos narių, tėvūnų, arba senatorių, valdžią, kuri veikia kartu su kriviu krivaičiu); b) dvasinė valdžia yra pripažįstama kaip legitimi ir jos pagalba ūkininkai įtikinami pripažinti vieną monarchą, rikį; c) rikis, norėdamas efektyviau valdyti, perleidžia dalį valdžios jo pagalbininkams ir taip formuojasi aristokratinė valdžia; d) aristokratai yra linę į neribotą savo valdžią, kuria valstybes tam tikroje teritorijoje, ir tai paskatina liaudies pasipriešinimą bei anarchiją, kurią gali pažaboti tik monarchas, besiremiantis dvasininkija. Skirtingos istorijos pateikia kiek kitokių seniausios Lietuvos raidos vaizdą, bet akivaizdu, kad valstybinė būklė atsiranda dėl nepagrįsto galios primetimo „ūkininkams“ ir yra ne tokia gera kaip prieš tai buvusi, ūkinė, visuotinės lygybės ir laisvės būklė.

Taigi galima teigti, kad valstybė turėtų būti suprantama kaip antitezė ūkei ir/ar respublikai. Daukanto pavartota valstybės kaip politijos koncepcija atsiskleidžia per įtampą tarp natūralios ūkės, visų laisvo veikimo, ir valstybės, primesto valdymo. Valstybė Daukantui yra iš dalies neigiamas reiškiny, savotiška pasaulietinė viešpatija, atsirandanti dėl ambicijos būti suverenu-valdymieru. Tad jis jau yra modernus, suvokdamas valstybę kaip autonomišką prievartos instituciją ir atskirdamas ją nuo prigimtinės visuomenės tvarkos. Tačiau jis vis dar tradiciškai suvokia prievartos centrą esant įkūnytą valdovo asmenyje. Tokios tvarkos atsiradimas ženkliu neišvengiamu atsitraukimu nuo idealios prigimtinės ūkinės tvarkos, kurios geriausia alternatyva yra ne tiek politinis veiksmas, kiek veikiau efektyvus ūkininkavimas jau šiuolaikine šio žodžio prasme.

Vietoj išvadų

Suvokiant, kad *valstybė* buvo tik antrinė, pagalbinė sąvoka Daukanto istorijoje, galima klausti, o kodėl Daukantas ją į(si)vedė? Kodėl nepasirinko kitų, labiau žinomų? Į šiuos klausimus galima atsakyti bandant suvokti, kokias funkcijas atliko šios sąvokos išreiškiamą koncepcija. Ji numanė tam tikrą būklę, kuri reiškė valdovo (abstraktaus, nebūtinai karaliaus ar kunigaikščio) valdomą teritoriją. Šiuo atveju galima kalbėti apie bandymus surasti universalią sąvoką, apibrėžiančią suverenitetą turinčią politiką. Galima sakyti, tai veikiau mokslinė sąvoka, ne tokia dažna ir svarbi kaip *ūké*, *viešpatystė* ar *riki*, nurodanti specifinę tautos istorijos būklę. Galima manyti, kad *valstybės* įvedimas galėjo padėti išvengti dviprasmybių, kurių būtų kilę dėl kitų sąvokų

vartojimo: *karalystė* ir *kunigaikštystė* aiškiai siejo politiką su valdovu karaliaus ar kunigaikščio asmenyje; *viešpatystė* turėjo transcendentinės tvarkos konotaciją ir netiko moderniai pasaulietinės valdžios iškilimo teorijai; *respublikos/bindrystės* idealas *ūkės* pavidalu ne tik buvo būdingas neapibrėžtai praeičiai ir veikiau siektinas nei esantis, bet ir prieštaravo tuo metu įsigalėjusiai carinei monarchijai.

Politinės istorijos prasme svarbu pabrėžti, kad valstybė (taip pat ir ūkė) nebuvo svarbiausias istorinis subjektas, todėl jos (ne)buvimas netapo aktualia politine ar istorine problema. Galima kalbėti apie Daukanto konstruojamo tautinio/nacionalistinio naratyvo svarbą formuojantis moderniai lietuvių tautai ir valstybei *a posteriori*, tačiau čia svarbiau atkreipti dėmesį į tai, kad pagrindinė utopinė Daukanto programa buvo „ūkiškos“ praeities aukštinimas ir dabarties taisymas remiantis turimomis ekonomijos mokslo žiniomis. Politine prasme tai reiškė ūkės, kaip prigimtinės visuomenės (politinės) būklės, teigiamą vertinimą. Valstybė tokioje interpretacijoje tampa svetima, nepriimtina (ar, tiksliau, priimtina tik iš būtinybės) būties forma susijusi su valdymierais – valdančiais pasaulį ir paneigiančiais prigimtine visų lygybę. Bet kuri politija, pasireiškianti kaip valdymas, yra varžanti ir skiriasi nuo tobulos prigimtinės būklės, o patikimiausias būdas pataisyti šią tvarką – kuo efektyviau (leisti) veikti ekonomiškai.

Taigi Daukanto reikšmę lietuviškos politinės minties tradicijai būtų sunku pervertinti. Pirma, jis pats į lietuvišką politinį mąstymą įvedė naujus politijos apibrėžimo terminus – *valstybė* ir *ūkė*. Antra, jis lietuviams pristatė įtikinamą socialinės ir politinės tvarkos interpretaciją. Nenuostabu, kad tolesnis valstybės steigimas lietuviakalbių bendruomenėje XIX a. gali būti matomas kaip veikiantis ar bent santykiuojantis su šiais Daukanto nubrėžtais politinio mąstymo rėmais ir XIX a. pabaigoje jau aiškiai kels klausimą – kas iš tiesų yra tas valstybės suverenitas? Kokios jo įtakos ribos santykyje su asmeniu? Pagaliau, kaip gi turėtų atrodyti ir būti įvardijama Lietuvos politija? Bet apie tai – kitą kartą.

Justinas Dementavičius (g. 1982) – dr., politologas, Lietuvos istorijos instituto stažuotojas ir Vilniaus universiteto Tarptautinių santykių ir politikos mokslų instituto lektorius. Tyrinėja Lietuvos politinės minties ir sąvokų istoriją. Skelbiamas tekstas – pirmas iš sumanyto keturių dalių ciklo, skirto valstybės sąvokos Lietuvoje istorijai, parengto pagal daktaro disertaciją „Valstybės samprata Lietuvoje: modernios lietuviškos politinės minties ištakos ir raida“.

¹ Quentin Skinner, „The State“, in: Terence Ball, James Farr and Russell L. Hanson (eds.), *Political Innovation and Conceptual Change*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

² Źr. Andrzej Frycz Modrzewski, „O poprawie rzeczypospolitej“, in: *Filozofia i myśl społeczna XVII wieku*, wybrał, opracował, wstępem i przypisami opatrzył Zbigniew Ogonowski, d. 2, (ser. *700 lat myśli Polskiej*), Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1979, p. 244–264.

³ *Państwo jak wyzwanie*, redaktor Arkady Rzegocki, Krakow: OMP, 2000, p. 28–29.

- ⁴ Oleg Kharkhordin, „What is the state? The Russian concept of gosudarstvo in the European context“, in: *History and Theory*, 2001, t. 40, p. 213-216.
- ⁵ Konstantinas Sirvydas, *Dictionarium trium linguarum*, 1620, in: <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=20>.
- ⁶ Iliustratyvu, kad antai Samuelio Bitnerio Naujojo Testamento (1701) vertime Jėzaus Kristaus valdžiai apibrėžti vartojama *Viešpatystės* ir *karalystės* sąvoka, kuri nėra tapati to meto žemiškai *ciesorystei*; žr. Samuelis Bitneris, *Naujasis testamentas*, 1701, in: <http://www.lki.lt/seniejirastai/db.php?source=26&page=15>.
- ⁷ [Pilypas Ruigys] Philipp Ruhig, *Littauisch-Deutsches und Deutsch-Littauisches Lexicon*, Königsberg: J. H. Hartung, 1747, p. 200. XVII a. *Lexicon lituanicum* ši vokiška sąvoka net verčiama tiesiog kaip *valdžia*; taip pat žr. [Kristijonas Gotlybas Milkus] Christian Gottlieb Mielcke, *Littauisch-deutsches und deutsch-littauisches Wörter-Buch*, Königsberg: im Druck und Verlag der Hartungschen Hofbuchdruckerey, 1800, p. 206, 314.
- ⁸ Aktualios XVI a. diskusijos dėl kunigaikštystės ir karalystės skirtumų: Augustinas Rotundas, „Lenko pasikalbėjimas su lietuviu“, iš lenkų kalbos vertė Birutė Mikalonienė, in: *Šešioliktojo amžiaus raštija*, sudarytojai Algis Samulionis, Rasa Jurgelėnaitė, Darius Kuolys, (ser. *Senoji Lietuvos literatūra*, kn. 5), Vilnius: Pradai, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 115-171.
- ⁹ Pvz., Vaidos Kamuntavičienės teigimu, lenkiškoje LDK raštijoje „terminas kraštas buvo vartojamas daugiau geografinė prasme, [...] kai reikėjo nurodyti regioną, vietovę“ (Vaida Kamuntavičienė, „Lietuvos samprata K. Z. Paco laiškuose“, in: *Darbai ir dienos*, 2006, Nr. 44, p. 172).
- ¹⁰ *Ibid.*, p. 170.
- ¹¹ Pvz., žr. Kristina Mačiulytė, *Kad tėvynė gyvuotų...: XVIII amžiaus antrosios pusės LDK proginiai pamokslai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2005.
- ¹² Pvz., Dorota Pietrzyk-Reeves, Bohdan Szlachta, „Respublika“, in: *Słownik społeczny*, praca zbiorowa pod redakcją Bogdana Szlachty, Kraków: WAM, 2004, p. 1081-1116; Dorota Pietrzyk-Reeves, „O pojęciu „rzeczpospolita“ (*res publica*) w polskiej myśli politycznej XVI wieku“, in: *Czasopismo Prawno-Historyczne*, 2010, t. LXII (1), p. 40-46.
- ¹³ Simonas Daukantas, „Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje“, in: Simonas Daukantas, *Raštai*, t. 2, sudarė, įvadą ir paaiškinimus parašė Vytautas Merkys, tekstą paruošė Birutė Vanagienė, (ser. *Lituanistinė biblioteka*, 17), Vilnius: Vaga, 1976, p. 8.
- ¹⁴ Emmanuelle Jouannet, „The disappearance of the Concept of Empire. Or, The Beginning of the End of Empires in Europe from the 18th Century“, in: *A Just Empire? Rome's Legal Legacy and the Justification of War and Empire in International Law*, Commemorative Conference on Alberico Gentili (1552-1608), New York University School of Law, 2008-03-13-15.

- ¹⁵ Simonas Daukantas, *Istorija Justinaus*, parengė, pratarinę, įvadinį straipsnį ir komentarus parašė Roma Bončkutė, (ser. *Simono Daukanto raštai*), Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2006, p. 267.
- ¹⁶ Пьер Розанваллон, *Утопический капитализм. История идеи рынка*, Москва: Новое литературное обозрение, 2007, p. 152; plačiau p. 131–153.
- ¹⁷ *Ibid.*, p. 98.
- ¹⁸ Hannah Arendt, *Žmogaus būklė*, iš anglų kalbos vertė Aldona Radžvilienė ir Arvydas Šliogeris, (ser. *Atviros Lietuvos knyga*), Vilnius: Margi raštai, 2005, p. 33.
- ¹⁹ Simonas Daukantas, „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“, in: Simonas Daukantas, *Raštai*, t. 1, p. 50.
- ²⁰ Simonas Daukantas, *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių*, parengė Birutė Vanagienė, Vilnius: Ethnos'91, 1993, p. 50, 47.
- ²¹ *Ibid.*, p. 108, 112.
- ²² Simonas Daukantas, „Pasakojimas apie veikalus lietuvių tautos senovėje“, p. 11.
- ²³ Jean-François Lyotard, *Postmodernus būvis: Šiuolaikinį žinojimą aptariant*, iš prancūzų kalbos vertė Marius Daškus, (ser. *Atviros Lietuvos knyga*), Vilnius: Baltos lankos, 1993.
- ²⁴ Saulius Pivoras, „Vargo pelė“: Lietuvos nacionalinės istoriografijos pradininkas Simonas Daukantas“, in: *Simonas Daukantas*, sudarytojai Giedrius Subačius, Egidijus Aleksandravičius, Egidijus Motieka, Rimantas Miknys, (ser. *Lietuvos Atgimimo istorijos studijos*), Vilnius: Viltis, 1993, p. 83.
- ²⁵ Simonas Daukantas, „Darbai senųjų lietuvių ir žemaičių“, p. 54.
- ²⁶ Simonas Daukantas, *Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių*, p. 146.
- ²⁷ Simonas Daukantas, *Istorija Justinaus*, p. 49.